
1. מרעיון למציאות – לידה, התגבשות, ממשות

 נת שירות. מושג ידוע ומבוסס בחברה הישראלית. בחלקים מהחברה מוכר יותר ובחלק פחות. בקרב תנועות הנוער, החניכים, המדריכים, הבוגרים והקהילה, שנת השירות היא עובדה קיימת, ידועה, חיה ונושמת כבר למעלה מארבעה עשורים.

שנת שירות היא שנת התנדבות לפעילות חברתית, קהילתית, חינוכית וערכית של בוגרי מערכת החינוך טרם גיוסם לצה"ל. לצורך ההתנדבות נדחה גיוסם של מסיימי כיתה י"ב לצבא בשנה אחת במסגרת דחיית שירות (דח"ש). הפעילות ההתנדבותית במסגרת שנת השירות היא פעילות חינוך והדרכה, הנעשית בשלל מסגרות: תנועות נוער, פנימיות וכפרי נוער, בתי ספר שדה, מרכזים קהילתיים ומועדוניות, מרכזי טיפול לאנשים עם מוגבלות או עם צרכים מיוחדים ועוד, בדגש על פעילות באזורי פריפריה גיאוגרפית ומוקדי חברה מוחלשים (אבגר, 2015).

התנדבות במסגרת שנת השירות החלה כיוזמה של התנועה הקיבוצית. שנת השירות בתנועות הנוער נולדה וצמחה אחריה, בשלהי שנות השישים במאה העשרים. יוזמה זו, אשר החלה כגרעין של מספר חברים בודדים, עברה תמורות רבות והושפעה מההליכים חברתיים, פוליטיים וכלכליים במדינת ישראל. היום, שנת 2020,

שנת שירות היא מפעל ההתנדבות הגדול במדינה, אשר אליו מצטרפים בכל שנה למעלה מ-3,000 מתנדבים. תהליכים אלה יתוארו בפרק זה.

לידתו של רעיון

שאלות על יעדי ההגשמה

ניצני שנת השירות הופיעו כיוזמה של מספר חברים בגרעין נח"ל של תנועת הצופים. יוזמה זו הייתה יוזמה מקומית ולא תנועתית, אך היא לא נוצרה בשטח ריק אלא ביטאה את השאלות המהותיות בהן עסקו תנועת הצופים ותנועות נוספות. שאלות בדבר מושג ההגשמה ויעדי הגשמה של התנועות.

דיונים בדבר תפקידה של ההגשמה ויעדי התנועות נשמעו כבר בתחילת שנות המדינה. תנועות הנוער נשאו תפקיד חשוב בהתיישבות ובהגנה, בשנים שלפני קום המדינה ובעשור הראשון לעצמאות. בעשור של שנות ה-50' שונו המשימות הלאומיות והצרכים של המדינה שנולדה. משימת הביטחון לא הייתה עוד נחלתן של תנועות הנוער כפי שהייתה לפני הקמת המדינה וצה"ל, ונוספו משימות כקליטת עלייה ועיצוב דמות המדינה והחברה כמתקדמת וריבונית. (אבן, 2014).

בשנים אלה חוו תנועות הנוער משבר, וירידה במספר הבוגרים שיוצאים להגשמה במסגרת התיישבותית. רעיון גאולת הקרקע ויישוב האדמה, וכן רעיון חיי השיתוף הקבוצתיים, לא היו ערכים איתם הזדהו בוגרי תנועות הנוער וגם לא הערכים המרכזיים של החברה, שהורכבה מ"צברים", עולים ותיקים ועולים חדשים רבים, ברוח רעיון קיבוץ הגלויות. משימת ההתיישבות לא הייתה עוד המשימה המרכזית, וחשיבותה לא גברה בהכרח על חשיבותן של משימות אחרות, כמו התקדמות בצבא ולתפקידי קצונה, לימוד

באוניברסיטה, עבודה במשרדים ממשלתיים וכן עבודה הקשורה לקליטת עלייה, קרי הדרכה, הוראה וסעד. (אבן, שם).

באותן שנים התקיים דיון בין הרמטכ"ל דאז משה דיין לבין תנועות הנוער, בדבר נחיצותו והמשכיות של מסלול הנח"ל. דיון זה ניזון בין היתר מעמדות בוגרי התנועות, אשר לא ראו בהגשמה ההתיישבותית אפשרות הגשמה מרכזית. כך בצופים למשל, מושג ההגשמה נטה להגשמה חלוצית בכל שטחי החיים או הגשמה בדרכים לגיטימיות אחרות. דיון זה הסתיים בשינוי מסלול הנח"ל ובמסגרת שינוי זה הוחלט על שנת "מחנה הכנה" לפני השירות הצבאי, גיוס מוקדם של הבנים ולאחר מכן הבנות, התאחדות לחצי שנת הכשרה בהיאחזות או במשק, ולאחר מכן המשך של הבנות לשל"ת (שירות ללא תשלום) והבנים לשירות צבאי. חלק מהבנים ממשיכים לתפקידי קצונה וחלק לתפקידי הדרכה בתנועה. לאחר מכן מתאחדים הבנים עם הבנות בשל"ת משותף במשק. מסלול הנח"ל החדש הקשה על גיבושם החברתי של גרעיני ההכשרה. יתרה מכך, אלה שיצאו לנח"ל לא הצהירו מראש על הכוונה לבחור בהתיישבות כדרך חיים, ושאלת המשכיות הגרעין בהתיישבות שבה ועלתה.

במועצה הארצית ה-26 של תנועת הצופים (דצמבר 1959) דנו בשאלות של מהות החינוך ומשמעות החלוציות, מה נדרש מבוגר התנועה, האם חייבים כל חברי השכבה להצטרף אל הגרעין ושירות בנח"ל ושאלות נוספות. במועצה זו אף הועלתה הצעה מפורשת לשנות את דרכה החינוכית ומטרתה החלוצית של התנועה, מ"חלוציות בהתיישבות בכל גווניה" ל"חלוציות בכל גווניה": חינוך לאדם. (אלון, 1976, עמ' 417). באותה תקופה ייצגה ההצעה את עמדת המיעוט, ועוררה סערה בקרב חברי התנועה. בשנים שלאחר מכן המשיך הדיון להתקיים, כאשר הרוב הגדול של התנועה וחבריה האמינו כי נסיגה מן הדרך החלוצית המקובלת, קרי התיישבות,

תייתר את ההגשמה התנועתית. עם זאת, הבינו בתנועה כי גם אם דבקים במטרת ההתיישבות כמטרה מועדפת, חייבים למצוא דרכים חדשות לשילוב משימות לאומיות חיוניות נוספות. (אלון, שם).

שנת שירות שלישית – גרעין רעים – שנות השישים
 רעיון שנת השירות השלישית (ש.ש.ש) נולד במסגרת ההתיישבות העובדת. בני קיבוצים ומושבים, אשר נמנו על חברי התנועה הקיבוצית, הקימו מסגרות של התנדבות לשנת שירות נוספת לאחר השירות הצבאי בנח"ל. שנה זו הוקדשה להדרכה ביישובי עולים, במשקים צעירים או בתנועות חלוציות בערים. החלטה דומה התקבלה במועצה הארצית ה-21 של תנועת הצופים (1954), אם כי היא לא מומשה לאור קושי במציאות מסגרות הפעלה נוספות לאחר השירות הצבאי, כאשר הבוגרים לא נמנים עוד על חברי התנועה. על אף הקשיים במימוש ש.ש.ש בתנועת הצופים הרעיון לא נשכח, ובמועצת התנועה הארצית ה-30 (1964) הוחלט לבחון את האפשרות של שנת שירות נוספת במסגרת הגרעין, לפני הגיוס לצבא, לאור מטרת התנועה ובהתאם לצרכים שיסומנו על ידה (אלון, שם). הייתה זו לידתו של "גרעין רעים", אשר היה משותף לבני המשקים המושבים ולחברי תנועות הנוער העירוניות. כאן נולדה שנת השירות.

ההצעה לביצוע שנת השירות לפני הצבא הובאה באותה שנה, 1964, בפני גרעין "דגן" המיועד לחצרים, לפני גיוסו. על אף שחברי הגרעין נענו לאתגר התעורר קושי בביצוע התוכנית לפני המועד שנקבע לגיוס, וחברי הגרעין התחייבו לעשות את שנת השירות השלישית לאחר הצבא. עקב כך הוגשה ההצעה לשנת השירות לשכבת השביעית באותה שנה, על מנת שיוכלו להתכונן לביצועה.

אירי קסל, חבר גרעין דגן ולימים מרכז תנועת הצופים, סיפר על ההחלטה:

בשנת 1963 היינו בכיתה י"א, אני גדלתי בשבט דיזנגוף בתל אביב. הייתה מועצת תנועה, ושם דיבר מישהו, ונתן נאום על עיירות הפיתוח והוא אמר לנו: "אתם צפוניים, אתם לא יודעים מה קורה בארץ ישראל, ובמדינת ישראל ובחברה הישראלית". האמירה הזאת עוררה אותנו ואמרנו: "בואו נדחה את השירות בשנה ונצא לעשות שנת שירות", עוד לא ידענו את המילה הזאת בכלל. ואז באנו עם הרעיון לגרעין שלנו, והם אמרו לנו שיותר חשוב ללכת לקיבוץ. הלכנו לצבא, והגענו לחצרים במסגרת הנחל ב'66, באנו לקיבוץ ואמרנו שאנחנו רוצים ללכת. זו הייתה נקודת מפנה, חצרים תמכה ברעיון, זו הייתה מהפכה.

החלטנו שאנחנו רוצים לעשות שנת שירות בירוחם. היינו אחרי השירות הצבאי ורק הגענו לקיבוץ, ידענו עד כמה היינו נחוצים במשק וחששנו שהקיבוץ לא ייתן לנו, כי ירצו שנישאר ונעבוד בו. פנינו לאהרן ידלין, שהיה סגן שר החינוך וחבר קיבוץ. התגובה של אהרן הייתה כל כך מעודדת! הוא אמר מיד: אני אסדר לכם מפגש. וארגן לנו פגישה עם חיים ציפורי, לימים מקים רשת המתנ"סים. בעקבות המפגש הזה הלכנו לירוחם. היינו הראשונים שעשו שנת שירות בכלל. (אירי קסל, אהרן ידלין, ראיונות 2020).

זאב דרורי, חבר גרעין דגן, תיאר את ההחלטה ברשימות המתארות את שנת השירות השלישית, בעלון "היה נכון", שנת תשכ"ד:

ככל תנועות הנוער, גם בוגרי תנועות הצופים יוצאים לגרעיני הנח"ל. אך אין התנועה מצרה מבט לעבר התנועה הקיבוצית בלבד, אלא היא דוגלת בחלוציות בכל שטחי החיים. מכאן חינוכה רחב האופקים, אשר תוצאותיו המעשיות הן אחוזי השארות מצומצמים מאד במשקי ההשלמה... לדעתי, הוספת שנת שירות תעלה את קרנו של הנוער בכלל, את קרנה של

תנועת הצופים ואת קרנו של הנח"ל... ובראש ובראשונה תסייע
בפתרון בעיית קליטת העלייה. (אלון, 1976, עמ' 418).

בשנים 1964 עד 1967 פעלו גרעיני הנח"ל של התנועה ביישובי
העולים במסגרת חצי שנת שירות נוספת בנח"ל (גרעין "עמית"
מקיבוץ גונן פעל בקריית שמונה וגרעין "תש"ח" מקיבוץ חולדה
פעל בעקרון). הגרעין הראשון שהגשים את רעיון שנת השירות
לפני השירות היה גרעין "העמק", שהתיישב בבית שמש בשנת
1967.

גרעין "דגן", שהתחייב להמשיך את שירותו שנת שירות נוספת
לאחר הגיוס, סיים את שירותו בקיבוץ חצרים ושלח חברים להדרכה
וחינוך בירוחם. בשנה הראשונה יצאו לירוחם 5 חברים מגרעין
דגן, בתום התקופה החליפו אותם 7 חברים. אירי קסל, סיפר על
הפעילות החינוכית והחיים ביישוב:

ככה היינו ראשונים – גרעין דגן, באנו 5 אנשים, ואחרי חצי שנה
חזרנו לקיבוץ ובאו במקומנו 7 אנשים. הגענו לירוחם ולא ידענו
מה אנחנו עושים. חיים ציפורי אמר בחוכמתו: אתם עושים סדר,
עוברים בית בית ושואלים מי הם ומה הם האנשים, ומה הם
צריכים. וזה מה שעשינו. שאלנו אותם מי הם ומה הם רוצים,
וככה זיהינו כמה וכמה תחומים שאנחנו צריכים לעשות: פעילות
בתחום הנוער, כי לא היה כאן כלום. ביעור הבערות, פעילות
תרבותית בעיירה וטיולים. הקמנו גם משחקיה... ירוחם הייתה
אז במצב נורא, לא היה שם כלום, לא היו פעילות נוער, כל יום
בצהריים היו רואים את המורים נוסעים משם. אני הייתי אחראי
על הקשר עם המועצה, ואז התחלנו לקבל פרויקטים, למשל
לעשות את אירועי יום העצמאות של ירוחם. הבאנו צופים
ממרכז הארץ כדי שיעשו הרקדות, היה נהדר... הרבה מאוד
חברה באו אלינו הביתה, זו הייתה מהפכה, מבחינתם זה היה
שינוי וזה היה מאוד משמעותי. (אירי קסל, שם).

בשנים לאחר מכן התקשתה התנועה לגייס חברי גרעין למשימת שנת השירות. בתחילת שנות ה-70' היו בלימודים בירושלים שניים מחברי גרעין דגן, אירי קסל ואיציק ענבר. אירי עבר גם כמדריך גרעין בתנועה. הם פנו לגרעין רעים משבט מודיעין בירושלים והצליחו לגייס אותם לרעיון שנת השירות בירוחם, יחד עם חברים נוספים, בני מושבים וקיבוצים. מכאן התקבל שמו של גרעין שנת השירות – "גרעין רעים". בשנה לאחר מכן התרחב רעיון הגרעין למקומות נוספים, ובשנת 1972 פעלו ארבעה גרעיני רעים: בירוחם, בבית שמש, במצפה רמון ובקריית מלאכי. מכאן היה גרעין רעים לעובדה קיימת בשטח. לימים, במחצית השנייה של שנות השבעים, התרחב מספר הגרעינים.

ברשימות המזכירות הארצית של תנועת הצופים מתואר כי התנועה תפסה את שנת השירות בגרעין רעים כמענה שלושה מעגלים: המעגל הלאומי-חברתי – משימה לאומית המשרתת את צרכי החברה בישראל לצמצום הפערים בין מרכז ופריפריה. המעגל התנועתי – מילוי חובת ההגשמה של חבר תנועה עם סיום י"ב למשימות חברתיות לאומיות. המעגל האישי – שנה של התבגרות, עמידה ברשות עצמך, מימוש ערך ההתנדבות, פיתוח מודעות חברתית ולקיחת אחריות על הנעשה בחברה הישראלית. (זיוון, פרק גרעין רעים ושנת שירות).

את הפעילות והמטרות החינוכיות של הגרעינים תיאר רכז גרעין רעים בשנים 1972-1976, אבי קורן:

העבודה הייתה דרך הרשות המקומית. בכל רשות היה אדם שהיה איש הקשר שלהם. עבדנו מולו ויחד בנינו את המשימות של הגרעין, איפה הכי חשוב, איפה להשקיע מאמץ. כל המשימות היו חינוכיות סוציאליות. ובמקביל זה לא רק ללכת אל המסכנים, אלא גם לאתר את המנהיגות המקומית, לקחת אותם הביתה, להפוך מודל לחיקוי. אמרתי להם: אין לכם זכות קיום אם אתם

לא מגדלים את הדור הבא פה במקום. אני מדדתי הצלחה בזה שהדלתות נשארו פתוחות ביישוב, שהם לא יצרו אנטגוניזם ביישוב, והם הצליחו לעשות את זה. אהבו אותם מאוד בבתי הספר ובתנועה. הם הקימו שבטי צופים מדהימים, וזה היה הבסיס של הקומונות האלה. (אבי קורן, 2020).

במחצית הראשונה של שנות ה-70' התמסדה שנת שירות בגרעין רעים כמסלול הגשמה לבוגרי התנועה. בשנת 1975 פרסמה מחלקת ההדרכה של הצופים:

זה מספר שנים שתנועת הצופים מכוונת במכוון את חניכיה לא רק לפעולות שרות בערים בתקופות הלימוד בתיכון, אלא אף להתנדבות ממושכת יותר במוקדי המצוקה החברתית במדינה. כתוצאה מכך כמו בשנים האחרונות קבוצות חניכים שמטרתם עבודה התנדבותית בעיריות פיתוח, המכונות "גרעיני רעים". החברים דוחים את גיוסם לצה"ל למשך שנה, ובשנה זו חיים בקומונות ועוסקים בעבודה חינוכית קהילתית... התנועה מעודדת את חבריה להתנדבות ואנחנו מקווים שצה"ל יאפשר לנו לדחות את גיוסו של כל חניך המוכן להתנדב לעבודה זו. אנו חותרים לכך שגרעיני תנועה שלמים ישלבו בחינוכם תקופת עבודה בת שנה בעיריות הפיתוח. (מכתב מחלקת הדרכה צופים, 1975).

גרעיני עודד – שנות השישים והשבעים

רעיון שנת השירות לעיריות פיתוח לא היה נחלתה של תנועת הצופים בלבד. בשנת 1963 ביקשו חברי גרעין "בילוי" ליטבתה של הנוער העובד והלומד להתנדב במסגרת חצי שנה נוספת לשירות הצבאי בדימונה. בשנת 1967 התארגן גרעין ראשון לשנת שירות, ובו 13 חברים. הגרעין פעל בשכונת קטמון בירושלים. שמו של הגרעין ניתן לו על ידי אחד מחבריו, אהוד גלעד, לזכר חברו עודד שחר שוורץ, בן קיבוץ ניר עם שנהרג ביולי 1967 בהתפוצצות מוקש

בשדות הקיבוץ, שלושים יום לאחר נפילתו של אחיו במלחמת ששת הימים.

בחוברת "תנועה בתנועה" (1986), מתוארים גרעיני עודד:

זוהי תנועה שצמחה מקרב בני הקיבוצים, ומתוך תחושה שעליהם לתרום מיכולתם לעיירות הפיתוח. בימיו הראשונים לא זכה הרעיון לעידוד מצד "הממסד" הקיבוצי. היו לכך מספר סיבות: ראשית, משום שחברים האמינו בבלעדיות של ההתיישבות כיעד חינוכי של התנועה הקיבוצית. בלעדיות זו התייחסה הן לדור ההמשך של הקיבוץ הוותיק והן להקמת התיישבות צעירה. מתנגדי עודד ראו גם סכנה בכך שהניסיון של בני הקיבוצים יתפרש כמחווה פילנטרופית כלפי נוער עיירות הפיתוח, ולכן הם עלולים להידחות כנטע זר וזמני. (תנועה בתנועה, עמ' 26).

במסגרת פעילות גרעיני עודד לעיירות הפיתוח פעלו בשנים הראשונות בעיקר בני מושבים וקיבוצים, ומעט חברי קינים עירוניים. במהלך שנות ה-70' המוקדמות התרחבה פעילות הגרעינים והם פעלו בשמונה עיירות פיתוח: דימונה, אופקים, שדרות, בית שאן, חצור, קריית שמונה, מעלות ושלומי. ההתנדבות הוגדרה בעיקר כפעילות חינוכית במסגרות שונות וכן פעילות קהילתית. תחומי העיסוק של חברי שנת השירות היו: עבודה בגנים ובבתי ספר, מועדוניות להכנת שיעורי בית, מועדונים שכונתיים, עבודה עם חבורות רחוב, עבודה עם נערות במצוקה, עבודה בחוגי מבוגרים, הפעלת משחקיות, הפעלות קן תנועתי, הדרכה בבתי נוער ובבתי תלמיד ועבודה בקליטת עולים (דוח פעילות גרעיני עודד, פעילות המזכירות-תכתובת).

מטרת ההגשמה והפעילות החינוכית בגרעיני עודד הייתה לטפל בבעיה החברתית של הריחוק והניכור בחברה הישראלית, בין בני הקיבוצים, המושבים והערים, בין ותיקים לעולים חדשים. בפועל, עיקר הפעילות של גרעיני עודד הוקדשה לפעילות תנועתית

ולהדרכה בתנועה. מספרם של בני המושבים (משקים) אשר הדריכו את קיני התנועה היה למעלה ממחצית מהמדריכים בתנועה (תנועה לאורך הדרך, 1983).

כך תוארו מטרות הגרעין על ידי אחד מחברי הגרעין הראשונים בקיבוץ יפתח, עופר גביש:

מטרתנו: לנסות להכיר להתמודד ולגשר על פני בעיה משותפת של ריחוק וניכור. כל מטרות העזרה, השינוי והשיפור של פני הדברים ועוד הגדרות שהיו מקובלות – נדחו. לא שאיננו מכירים בהן אך לא לשמן באנו. באנו בשביל להתקרב. לסגור את הפער בצורה המעשית ביותר. על ידי פעילות שניצור עם אזרחי המקום נרחיב את ההתקרבות לשאר בני הקיבוצים והערים... התוכן הוא התרכזות בנקודות מפגש – חוגים, מבצעי חגים, פגישות מדריכים צעירים ועוד. (תנועה לאורך הדרך, שם, עמ' 99).

בשנת 1974 הועלתה הצעה ליצירת שיתוף פעולה ממוסד בין גרעין עודד לגרעין רעים בעיירות הפיתוח ולפעילות תחת גוף מרכז אחד, אשר יהיה אמון על גיוס המתנדבים, הכשרה מרוכזת, משימות המתנדבים והקמת מזכירות משותפת לכל הגרעינים השותפים. שיתוף פעולה זה לא יצא לפועל, והגרעינים המשיכו לפעול זה לצד זה.

בשנת 1977 החל לפעול גרעין עודד במסגרת חטיבת בני המושבים של הנוער העובד והלומד. בשנת השירות יצאו בני מושבים ותיקים להתנדבות במושבים בפריפריה או במושבים צעירים. על כך מספר חגי הרצל, אז ממקימי גרעין עודד והיום ראש תחום שנת שירות וסמינרים באגף הביטחוני-חברתי במשרד הביטחון:

אני גדלתי במושב ינוב, ויצאתי לגרעין בעפולה במסגרת הנח"ל. בתום השירות הצבאי שלי הייתי בבני המושבים, הייתי רכז מחוז

ואח"כ רכז הדרכה. במהלך שנות השבעים הייתי חלק מההקמה של גרעיני עודד. מה רצינו? לא היה לנו כוח אדם במושבים החדשים. תנועת הנוער בני המושבים פעלה בעיקר בהתיישבות הוותיקה, לנו זה חרה. לי באופן אישי זה הפריע כי המושב שלי היה חדש, ואמרתי, איך אני מביא את החוויה של התנועה לתוך המושבים הצעירים. (חגי הרצל, 2020).

עם השנים התרחבה פעילות גרעיני עודד והמסלול התמסד כמסלול ההגשמה המרכזי של חטיבת בני המושבים, כאשר הש"שינים הפכו לנושאי תפקידים מרכזיים בהדרכה התנועתית בכל הארץ. פעילי תנועת הנוער העובד והלומד מהקיבוצים ומהערים לא נשלחו עוד לשנת שירות זו.

גרעיני שנת השירות, עודד ורעים, היו חלוצים וסוללי דרך להתנדבות ומעורבות חברתית בעיירות הפיתוח, ולמעבר בין הגשמה התיישבותית להגשמה במשימות לאומיות-חברתיות נוספות. יוזמה זו הניבה מסלולים נוספים שצמחו בשנות ה-70, בהם גרעיני "עומרי" לעיירות פיתוח (התחילו בגרעין עודד ועברו לגרעין רעים) וגרעיני "של"ף – שמיניסטים לעיירות פיתוח.

גדילה והתבססות

חוות ההכשרה – שנות השמונים והתשעים
בתחילת שנות ה-80 המשיכו לעסוק תנועות הנוער בשאלת ההגשמה ויעדי ההגשמה. בכל התנועות עלו אז שאלות הנוגעות להמשכיות ההגשמה בקיבוצים, כאשר חברים רבים מהמגשימים במסגרת מסלולי הנח"ל בחרו שלא להמשיך את חייהם הבוגרים בקיבוץ או בקבוצות שיתופיות. עם סיום מסלול ההגשמה, עזבו הבוגרים את הקיבוץ וחזרו לחייהם בעיר או במקומות אחרים.

בכך למעשה הסתיימה ההשתתפות שלהם בתנועה. אל מול מגמה זו, החלה ירידה במספר הקיבוצים שהיו מעוניינים לקבל אליהם חברי גרעינים, שכן ההשקעה הכספית בהם גדולה, ואחוז הנשארים בקיבוץ לאחר המסלול הצבאי היה נמוך.

במסמך "שירה הנער" של מועצת תנועות הנוער (2003) מתואר כי בנוסף לתהליכי ההתרחקות מהקיבוץ, נדרשו תנועות הנוער להתמודד עם המציאות החברתית בישראל, ולפתח כלים ושיטות להתמודדות עם מגזרי אוכלוסייה רבים, גיוון בחברה הישראלית, פערים ושסעים חברתיים.

בדומה לתהליכים בתנועות אחרות חוותה גם תנועת הנוער העובד והלומד משבר סביב ההגשמה בקיבוץ כמסלול ההגשמה היחיד. לאור אתגרים אלו, החלה מתגבשת בתנועה ההבנה כי יש לייצר מסגרת הגשמה שונה או נוספת, המתאימה לצרכי החברה שהשתנו וכן לצרכי הנוער.

הניסיון הראשון לשינוי זה נעשה בשנת 1981. גרעין נו"ב, שיועד לקיבוץ מלכיה, וגרעין חרמש, שיועד לקיבוץ אלומות, יצאו לשנת התנסות במסגרת "חוות הכשרה" בנווה עובד. (בתחילה נקראה "חוות הגשמה" ואז שונה שמה). את המהלך יזם פסח האוספטר, אז חבר גרעין נו"ב ולימים רכז הדרכה במחוז חיפה, רכז ההדרכה של התנועה ומזכ"ל התנועה. רעיון חוות ההכשרה הוצע כמודל נוסף להגשמה.

רעיון חוות ההכשרה שאב את השראתו מרעיון ישן, חוות ההכשרה של תנועות הנוער הציוניות באירופה, אשר הכשירו חבורות של צעירים לקראת העלייה לארץ ישראל ולבנייתה. (בראשן החווה החקלאית בכפר גרוכוב שבפולין, שהוקמה בשנת 1919). הרעיון צמח גם לאור שאלות בדבר שלב גיבוש זהותו של הנוער, מאפיינים של מרד הנעורים ומידת האוטונומיה של המתחנכים אל מול המערכת הממסדית ומסלול ההגשמה בקיבוץ כמסלול יחיד, שאינו מאפשר בחירה והתנסות שלמה.

על המהלך של גיבוש חוות ההכשרה כשנת ההתנסות לפני הצבא סיפר פסח בריאיון בנושא תפיסת ההגשמה בתנועה:

לאור התיאוריה של אריק אריקסון על גיבוש הזהות, הוסבר כי תהליכי גיבוש הזהות הם תהליכים שבעידן המודרני הולכים ומתארכים... ואז בעצם, מה שהסתבר שאנשים שמחליטים ללכת לקיבוץ הם מחליטים את זה בשלבים הכי נזילים של תהליכי גיבוש הזהות שלהם. וההחלטה בכיתה י"א היא לא רצינית. וצריך לעשות משהו כדי שבסופו של יום, ההחלטה תהיה יותר משמעותית. אז מה זה המשהו הזה? המשהו הזה זה להתנסות בקיבוץ, כי ההיאחזות באותן שנים כבר לא הייתה בה שום התנסות בקיבוץ... ואז באו עם הרעיון הזה בנוער העובד, בעצם לעשות שנה לפני הצבא. (אבן, 2020).

בחוברת "שירה הנער" (2003), מתאר פסח את חוות ההכשרה הראשונה ואת היסודות החינוכיים המרכזיים: אוטונומיה, הכשרה ומעורבות. אוטונומיה – "ניהול החיים החברתיים והכלכליים על ידי חברי החווה באופן המלא ביותר. החברה שהתגבשה בחוות ההכשרה דרשה תשובות בכל תחומי החיים". הכשרה – "מבוססת על ההנחה כי המטען הערכי יזין את הדרכים בהן יעצבו המשתתפים את עולמם החברתי, ויציידם בעקרונות על פיהם יגיבו לאתגרים ולבעיות. בחינת רעיונות של אופן החיים, משמעותם, ארגונים וכדומה, בהתייחס למערכות הערכיים של תנועת העבודה והוגי דעותיה. ההתערבות ההדרכתית יצרה את המגע עם מערכות הערכים, המהויות והסמלים עליהם רוצה התנועה לחנך". מעורבות – "יש להחזיר למרכז חייה של התנועה את יסוד המשימתיות האקטיבית ואיתו ההובלה והאמונה במחר טוב יותר וצודק יותר. חברי הגרעין לקחו על עצמם משימת הקמת קיני תנועה בקרב צעירי הקיבוצים בעמק הירדן ובדרום רמת הגולן. מכלול זה מבטא מעורבות שיסודה אחריות חברתית ונכונות לשלם מחיר על מעורבות זו".

יסודות חינוכיים אלה נשארו תקפים בחוות ההכשרה לכל אורך השנים, ומהווים אבני יסוד בחוות ההכשרה של התנועה גם היום. עקרונות אלה יתוארו בהמשך ספר זה, בפרק מסלול שנת השירות בתנועת הנוער העובד והלומד.

שנה לאחר ההתנסות הראשונה בחוות ההכשרה נערכה מועצה חינוכית של התנועה, והוחלט על חוות ההכשרה במסגרת שנה לפני הגיוס הצבאי, כמסלול חובה לכל גרעיני התנועה. במסגרת חוות ההכשרה מתנסים החברים בחיי קבוצה שיתופיים, עובדים בקיבוץ או במשימות חקלאיות ומדריכים בקינים של התנועה.

בין השנים 1983 ל-1987 פסקה הפעילות בחוות ההכשרה בשל קשיים ביישומה. בשנת 1985 פנו שני מדריכים מקן הנוער העובד והלומד בקריית חיים לפסח האוספטר, שהיה אז רכז הדרכה במחוז חיפה, וביקשו ממנו לחדש את רעיון חוות ההכשרה. בעקבות פנייה זו החלו יחד לפעול להקמתה מחדש. רעיון חוות ההכשרה חודש ויצא לפועל בשנת 1987, לא רק לאור רצון המדריכים והתנועה, אלא גם בעקבות קושי במציאת קיבוצים המעוניינים לקלוט את גרעיני הנח"ל.

באותה שנה יצא גרעין שבי"ב שיועד לקיבוץ מלכיה לשנה בחוות הכשרה בנווה עובד. את החניכים בחוות ההכשרה הדריך פסח. שנתיים לאחר מכן, במועצת התנועה, נערך דיון על מסלול חוות ההכשרה, והוחלט להמשיך ולקיים את המסלול, כשכל מסיימי י"ב המצטרפים לגרעיני התנועה יתנסו במשך שנה במסלול זה. בחוברת שנכתבה על ידי פסח האוספטר וחגי בן צבי, "חווה ההכשרה – החלום והאתגר" (1989), הוגדרו מטרות חוות ההכשרה:

1. הזדמנות לחיות מציאות חיים שלמה, הכורכת את כל רבדי החיים ועל פי ערכים סוציאליסטיים.
2. המרצת גיבוש זהותו של האדם הצעיר, ולא דווקא לחץ

להפנמת מודל נתון, נעשתה מתוך העמקת יחסי הגומלין שבין חיים אלה לבין גיבוש השקפת עולם.

3. מתן ביטוי משמעותי והולם ליכולת הנוער ועוצמתו על ידי גיבוש משימות תנועתיות לאומיות, שיהוו חלק ממכלול החיים.

בשנת 1988 נוסח בתנועה דף עבודה בנושא "גרעין-משימה" (עליו חתומים: ברוך קושצ'ובה, מזכ"ל; עובד צור, ראש אגף חינוך; שרוליק, רכז מחלקת הכשרות; פסח, רכז מחלקת הדרכה). במסמך הוגדרו שלוש מטרות שתוכלנה להיות ממומשות דרך רעיון "חוות ההכשרה – גרעין המשימה":

1. הכשרה לחיי קיבוץ והעלאת מספר המגשימים.
2. הארכת גיל תנועת הנוער.
3. הכשרת גרעינים להתיישבות צעירה / ותיקה.

על מהותה של חוות ההכשרה נכתב במסמך:

רעיון חוות ההכשרה בנוי על שני יסודות, האחד הכשרה לחיי קיבוץ והשני הארכת גיל תנועת הנוער. בקצרה רק נאמר, כי הנח"ל, שמטרתו הייתה הכשרה לחיי קיבוץ, בלשון המעטה, קצת מפספס בתחום זה בשנים האחרונות. לגבי תנועת הנוער מה לא נאמר ונכתב על מרד הנעורים, הובלת החברה ועוד. 'חוות ההכשרה' באה לתת תשובה לשני יסודות מהותיים אלה. (אבן, 2020).

בתחילת שנות ה-90' מצטרפים חברי גרעין שבי"ב להדרכה בתנועה, בדגש על הדרכת גרעינים לקראת חוות הכשרה. חברי הגרעין בחרו להפוך את הפרק האחרון בשירות שלהם להדרכת (במקום התיישבותי), ולהדריך את כל שכבת י"ב בתנועה לקראת

היציאה לחוות ההכשרה. בהחלטה זו הייתה אמירה לגבי שינוי האיזון בין המשימות של הגרעינים בהדרכה בתנועה לבין המשימות שלהם בקיבוצים בהם היו.

בשנת 1992 עוברת התנועה תהליך שנקרא "להוביל שנית". מטרת התהליך לגבש חזון ויעדים לאגף החינוך, להגדיר את התהליך החינוכי בתנועת הנוער ואת יעדי ההגשמה. בתהליך זה שונה היעד המרכזי של התנועה מ"התיישבות" ל"הצטרפות לתנועת בוגרים מחנכת", לימים תנועת הבוגרים של התנועה. בשנה זו יצאו שישה גרעינים של התנועה, שיועדו לחיי המשך בקיבוץ, לחוות ההכשרה. מנקודה זו ואילך הופכת חוות ההכשרה לעובדה ברורה, ידועה וטבעית והיא מתבססת כשלב מהותי ואינהרנטי בתהליך ההתחנכות בתנועה ובדרך להגשמה כבוגרי התנועה.

בשנים אלה מתחזקת המסגרת התנועתית לא רק תפיסתית אלא גם בהיבטים כלכליים ותפעוליים. בניגוד למה שהיה נהוג עד לשלב זה בתחום הקשר בין התנועה הקיבוצית והנח"ל לתנועה והאחריות על גרעיני הבוגרים, מכאן והלאה עברה האחריות המלאה על החניכים לתנועה, על כל היבטי הכלכלה, התחזוקה וכן איתור האתרים לחוות ההכשרה. התנועה הקיבוצית לא תמכה עוד בשנות השירות והפסיקה לשלוח את שליחיה להדרכה בתנועה, דבר שהיה משבר ממשי בתנועת הנוער, והיווה סכנה להמשכיותה. בתוך מציאות זו הופכת חוות ההכשרה למרכזית, ומשימת ההדרכה בתנועה עוברת לאחריות בוגריה בלבד. בוגרי התנועה, הנמצאים בשנות השירות בחוות ההכשרה, הם הרכזים והמדריכים בקיני התנועה ברחבי הארץ. מצב זה נשמר מאז ועד היום, כאשר המשימה התנועתית תופסת את מרבית הפעילות של חברי שנת השירות, ולצידה מתקיימות משימות חברתיות נוספות.

את מקומה של חוות ההכשרה בהדרכה התנועתית מאותה התקופה ואילך סיכמה בדבריה רכזת ההגשמה בתנועה:

מסוף שנות ה-90' המשימה המרכזית היא הדרכה בתנועה, יש עוד מדריכים בקיבוצים, אבל לאט לאט הם יוצאים. נוצר מצב שכל הקומונרים בנוע"ל הם מחוות ההכשרה, זה הציל את התנועה. זה הציל אותנו. לא היה היום נוער עובד ולומד אם לא הייתה חוות הכשרה. (ניצן רוזנוקס-זיו, 2020).

גרעין אחים – סוף שנות השמונים

בסוף שנות ה-80', במקביל להתמסדותה של חוות ההכשרה בתנועות הנוער העובד והלומד והמחנות העולים, הוכרה בישראל תנועה חדשה, תנועת הנוער של האיחוד החקלאי. התנועה החלה את פעילותה כעשר שנים קודם לכן, במסגרת התנועה המיישבת של האיחוד החקלאי. בשנת 1987 קיבלה הכרה רשמית על ידי משרד החינוך. שנה בלבד לאחר מכן, בספטמבר 1988 נחנכה מסגרת שנת השירות של תנועת הנוער – "גרעין אחים". חברי הגרעין הראשון והגרעין השני נשלחו לגוש שגב, שהיה אז מרחב התיישבות חדש, למשימת חיזוק מפעלי תנועת הנוער ומסורות התנועה במרחב החדש.

שואל אדם, מזכ"ל התנועה באותה העת, סיפר:

גייסנו חבר'ה מאודים, מכפר חיים ומבית ברל. הצלחנו לדחות את הגיוס שלהם דרך התק"ם. למסגרת קראנו "גרעין אחים" והסיבה נבעה מגיבוש הרעיון של שנת השירות – גרעין שיוצא מהיישובים הוותיקים ונשלח אל היישובים הצעירים יותר בתנועה. חברי גרעין אחים היו לרוב מדריכי השכבות הצעירות באותם היישובים, וכך נוצר מצב של אח גדול שעוזר לאח קטן ומכאן, גרעין אחים. (לוי, 2017, עמ' 57).

שמו של הגרעין מסמל גם את ראשי התיבות של התנועה (א"ח – איחוד חקלאי). הפעילות בגרעין אחים הוגדרה כפעילות חינוכית קהילתית במסגרת התנועה.

בוגרת גרעין אחים השני במשגב סיפרה על הפעילות:

הפעילות הייתה במסגרת סניף אזורי, שריכז אליו בני נוער מתוך עשרים ושישה יישובי המועצה. אנחנו בתור גרעינרים היינו מעבירים פעולות לנוער שמגיע לפעילות, וכמו כן יוצאים לכל הפעילויות התנועיות במסגרת התוכנית השנתית. (לוי, 2017, שם).

לאחר שנתיים של פעילות באזור משגב יצא גרעין אחים שלישי לקומונה בבקעת הירדן. עם השנים נוספו קומונות של גרעין אחים והפעילות התרחבה לאזורים שונים בארץ. בשנת 2001 חוותה התנועה משבר בהצטרפות חברים לגרעין אחים. הדבר נבע מהעובדה שלא ככל היישובים היו גרעינרים, ולאור כך לא הונחלה מהות התפקיד וחשיבותו לשכבת המדריכים. לפיכך התבצע תהליך הדרכה אינטנסיבי, ובשנים שאחריו הגיעה התנועה למצב שבכל הסניפים פעיל גרעינר, המהווה מודל עבור החניכים והמדריכים. הדבר הביא לשינוי משמעותי בגרעין אחים ולעלייה במספר המתנדבים לשנת השירות, עד למצב בו מספר המתנדבים עלה על מספר המכסות האפשריות.

בשנת 2003 נפגשו חברי גרעין אחים עם חניכים של מסגרות שונות של שנת שירות בארץ (במסגרת כנס המכון הישראלי לדמוקרטיה). המפגש עורר חשיבה בקרב חברי הגרעין על העשייה בתנועה, ולאור כך החליטו לכנס את חברי מועצת הנוער ואת הנהגת התנועה לחשיבה על עקרונותיה. באותו כנס נוסח מחדש העיקרון הראשון של התנועה, ונוספה אמירה המכוונת לעשייה חברתית: תנועת הנוער היא בלתי מפלגתית, ותחנך למעורבות ואחריות חברתית ואקטואלית בחברה הישראלית. בתום אותה שנה החליטו חברי הגרעין על יוזמה בשם "אוטובוס הקסמים", שתתקיים בסוף שנת השירות ותהיה מסע התנדבות במקומות שונים בחברה הישראלית:

בתי חולים, מועדוניות, פרויקטים עם השכבה הבוגרת ותרומה לקהילה. מפעל זה הפך למפעל מסורתי בסיום שנת השירות בגרעין אחים, אליו נערכים חברי הגרעין בחודש האחרון של שנת הפעילות.

על התרומה של אותו גרעין לעקרונות התנועה ולפעילות התנועה נכתב בספר התנועה:

במבט לאחור אפשר להבין כי התחזקות גרעין אחים, בזכות עלייה במספר הגרעינרים וגיבושו החברתי של הגרעין, הובילה לשיח ערכי על מעורבות גרעין אחים בחברה הישראלית. (לוי, 2017, עמ' 77).

עד שנת 2011 היה גרעין אחים מסלול ההגשמה היחיד בתנועת האיחוד החקלאי, דבר המעיד על מקומו וחשיבותו בתהליך החינוכי בתנועה. בשנת 2011 נוסף מסלול הגשמה במסגרת גרעיני נח"ל. הקבוצה הראשונה שיצאה למסלול הנח"ל במסגרת הצבא היו בוגרי גרעין אחים, כהמשך למסלול שנת השירות.

שנת שירות בפריחה

תנועות נוספות מצטרפות – שנות התשעים
בשנות ה-90' כבר הייתה שנת השירות דבר מקובל וידוע. גרעיני שנת השירות של נוער הצופים, גרעיני עורר של חטיבת בני המושבים וגם חוות ההכשרה של הנוער העובד והלומד היו עובדה קיימת בשטח, חלקם עם מסורת רבת שנים וחלקם מסלולים צעירים וחדשים בשדה שנות השירות.

בסוף שנות ה-90' כבר אין חושבים שגרעיני שנת שירות הם השלמה לנח"ל. שנת השירות הופכת לנתיב המרכזי ביעדי

ההגשמה התנועתיים. בוגר תנועה הבוחר ביציאה לשנת שירות, הוא הבוגר שבוחן את דרכו בחיים לאור ערכיו התנועתיים. וככזה, הוא המגשים התנועתי. (אבן, 2014, עמי 93).

בשנים אלה היו תנועות הנוער כולן עסוקות בבחינת יעדי ההגשמה. לצד המשכיות יציאת גרעיני נח"ל לקיבוץ ולהתיישבות המשיכו התנועות לעסוק בשאלת מסלולי ההגשמה ובבחינה של מסלולים נוספים, כחלק מהתמודדות עם משימות לאומיות. בין אלה היו קליטת גלי עלייה מחבר העמים ומאתיופיה, פיתוח תעשייה ישראלית, אינטגרציה בין שכבות האוכלוסייה ושמירה על הדמוקרטיה. תנועות הנוער כולן עסקו בתרומה לקהילה ובמעורבות בקהילה במסגרת פעילות התנדבותית, אם בעשייה התנועתית או במסגרת מסלול הגשמה. נעם אבן מתאר כי התנועות הגדירו הגשמה זו כ"הגשמה חדשה". הכוונה בהגשמה חדשה הייתה בין היתר ריבוי אפשרויות להגדרה של הגשמה ולא רק במסגרת חיים שיתופיים-חקלאיים, ההכלה של שנת שירות כמסגרת הגשמה ולא שלב בדרך אליה, ודגש על חינוך ותרומה לקהילה. (אבן, שם, עמ' 97).

כחלק מתפיסת ההגשמה החדשה נפתחו בשנים אלה ועד תחילת שנות האלפיים מסלולי שנת שירות בתנועות נוער נוספות: תנועת המחנות העולים ותנועת השומר הצעיר, תנועת הלאומי ותנועת בית"ר, תנועת בני עקיבא, ותנועת המכבי הצעיר. משימות שנות השירות כוונו כתרומה לקהילה ולחברה, ומוקמו בפריפריה גאוגרפית או חברתית. במסגרת שנות השירות פעלו המתנדבים הן בהדרכה תנועתית והן במשימות קהילתיות מגוונות. בתנועת הנוער העובד והלומד, בתנועת המחנות העולים וכן בתנועת השומר הצעיר, היווה מסלול שנת השירות שלב בדרך להגשמה כדרך חיים, והצטרפות עתידית לקבוצות בוגרים של התנועה ולדרך החיים השיתופית.

מסלול חדש נולד – מכינות קדם-צבאיות
לצד צמיחת מסלולי שנת השירות בתנועות הנוער ובתנועה הקיבוצית נולד בסוף שנות ה-80 "שחקן חדש" בזירת מסלולי ההתנדבות, והוא המכינות הקדם-צבאיות.

המכינה הקדם-צבאית הראשונה הייתה מכינת בני דור ביישוב עלי שבמטה בנימין, שנפתחה בשנת 1988. המכינה הוקמה כמכינה דתית על ידי שני רבנים, אלי סדן ויגאל לוינשטיין, במטרה לאפשר לצעירים מזרם הציונות הדתית להתגייס לצבא לאחר תהליך של חיזוק זהותם הדתית וחיזוק ערכים תורניים. מכינת עלי הייתה החלוצה בתחום המכינות הקדם-צבאיות, ולאחריה נפתחו בזו אחר זו מכינות נוספות. בשנת 1997 פעלו בישראל שש מכינות דתיות, אחריהן נפתחה המכינה החילונית הראשונה ביישוב נילי.

באתר האינטרנט של המכינות הקדם-צבאיות נכתב כי אלה הוקמו מתוך מטרה להצמיח אזרחים אשר רואים בעצמם כחלק משמעותי מהחברה ובעלי יכולת השפעה על עיצובה, מתוך נכונות לשאת במשימות ובאתגרים הלאומיים בתחומי הביטחון, החברה והחינוך. מטרת שנת המכינה היא לעזור בעיצוב הזהות האישית של כל אחד ואחת שמגיע ללמוד במקום ובפיתוח תפיסת עולם שמבוססת על חשיפה לעולמות תוכן רבים.

המכינות מתחלקות לשלושה סוגים: מכינות דתיות תורניות, לבנים או לבנות – מיועדות לבוגרי ישיבות תיכוניות, בוגרות אולפנות או בוגרי בתי ספר תיכוניים דתיים; מכינות כלליות – מיועדות לבוגרי י"ב חילוניים או מסורתיים המעוניינים לחיות במסגרת משותפת לבנות ובנים.

מכינה קדם-צבאית היא מסלול של 10 חודשים, אליו מצטרפים מסיימי י"ב במסלול של דחיית שירות. הפעילות במכינה מתחלקת לשלושה תחומים: הראשון – לימודים, אשר מטרתם הרחבת אופקים, פיתוח מודעות לסביבה ולחברה. הלימודים במתכונת סדנאות ועוסקים בתחומים רבים כמו יהדות, ציונות, החברה

הישראלית, פסיכולוגיה, כלכלה ועוד. הלימודים תופסים את מרבית ימי הפעילות והשעות, ומהווים את ליבת הפעילות במכינה. השני – עבודה קהילתית. החניכים במכינות עוסקים בעבודות התנדבות בקבוצות אוכלוסייה מוחלשות, בין היתר באמצעות חונכות אישית, הפעלת חוגים, עזרה בשיעורי בית ופרויקטים נוספים. ימי ההתנדבות ושעות ההתנדבות תופסים אחוז קטן מימי הפעילות במכינה לאורך השנה. השלישי – חיי קבוצה. החניכים במכינה הם חלק מקבוצה, ובמרבית המכינות זו קבוצה גדולה בת עשרות חברים. החניכים שותפים בתהליכי קבלת החלטות הנוגעות לקבוצה, וכן מעורבים בקביעת התכנים והפעילויות המועברים במכינה.

ברוק וקליבנסקי (2020) מתארות במאמך כי הגידול במספר המכינות לאורך השנים הביא לתהליכים של מיסוד ותמיכה. עד שנת 1999 התקיימו המכינות באמצעות תמיכות פרטיות וציבוריות. בשנה זו התקבלה החלטת ממשלה בנושא תקצוב חניכים במכינות הקדם-צבאיות. ההחלטה הייתה כי המכינות יתוקצבו לפי מספר החניכים בכל אחת מהן ("סל לאור"). בשנת 2008 נחקק חוק המכינות הקדם-צבאיות, ובשנת 2009 נקבעו תקנות המכינות הקדם-צבאיות, להכרה במכינות ולאופן תקצובן.

חוק המכינות הקדם-צבאיות (2008) הגדיר את המכינות כ"מסגרת חינוכית המיועדת בעיקרה למיועדים לשירות ביטחון וליוצאי צבא, ומטרתה הן הכנת החניכים לשירות מלא בצבא ההגנה לישראל וחניון למעורבות חברתית ואזרחית". (וינינגר, 2017).

מתחילת שנות האלפיים ועד היום נמצאות המכינות בגידול מתמיד. כיום קיימות 54 מכינות מאושרות על ידי משרד החינוך ומשרד הביטחון, בחלקן מספר החניכים אף גדול ממספר ההקצאות ומהתקצוב של משרד החינוך. בשנת 2007 תוקצבו 1,300 חניכים, ובשנת 2017 תוקצבו מעל 3,100 חניכים. נכון לשנת 2018 השתתפו במכינות למעלה מ-4,000 חניכים. (וינינגר, שם).

הגידול המואץ במספר המכינות הביא לגידול במספר המשתתפים במכינות הקדם-צבאיות, דבר המשפיע לשלילה על מספר המשתתפים בשנות השירות, לרבות שנות השירות בתנועות הנוער.

הסדרה ומיסוד של שנת השירות

תקנת התמיכה בשנת השירות – שנות האלפיים
מתחילת הפעלת מסלולי שנת השירות בשנות השישים במאה העשרים ועד לתחילת המאה ה-21 הופעלה שנת השירות במימון התנועות בתוספת תמיכה ומימון של התנועה הקיבוצית. זו הייתה שותפה במימון ובהפעלה בעיקר של התנועות הסוציאליסטיות ("התנועות הכחולות"): הנוער העובד והלומד וחטיבת בני המושבים, המחנות העולים והשומר הצעיר.

במהלך שנות ה-90', בעקבות אי-הסכמות עם התנועה הקיבוצית וויכוח בדבר תפקידו ונחיצותו של מסלול הנח"ל, חל תהליך של היפרדות התנועות מהתנועה הקיבוצית ועצמאות כמעט מוחלטת שלהן בהפעלת מסלולי שנת השירות. תנועות הנוער הפעילו את מסלולי שנת השירות במסגרת התקציב שהוקצה לכלל הפעילות החינוכית של התנועה, ותחת הקצאת מכסות של משרד הביטחון לדחיית שירות. מרבית מסלולי שנות השירות של תנועות הנוער פעלו מאז באופן עצמאי, וחלק קטן המשיכו לפעול בשיתוף או באמצעות התנועה הקיבוצית.

בשנים אלו הרחיבה התנועה הקיבוצית את אפשרויות שנת השירות שאינה בתנועות הנוער למסגרות מגוונות. מסלולי שנת השירות שהופעלו על ידי התנועה הקיבוצית לא היו עוד רק במסגרות התיישבותיות-חקלאיות כי אם גם בכפרי נוער ופנימיות, במוסדות טיפוליים ושיקומיים, בגופים וארגונים ירוקים ובמוסדות למעורבות חברתית. בפני מסיימי י"ב, אשר החליטו לדחות את הגיוס בשנה

למטרת התנדבות חברתית-קהילתית, עמד היצע רחב של מסלולים להתנדבות לשנת שירות, והחלה "תחרות" בין המסלולים השונים. תחרות זו, המתבצעת "על גבם" של מסיימי י"ב המעוניינים להתנדב לשנת שירות, ממשיכה עד היום ומשפיעה על נתוני היציאה של בוגרי תנועות הנוער לשנת השירות.

בתחילת שנות האלפיים, לאור התמורות שחלו ביעדי ההגשמה של התנועות, המיצוב והתעצמות מסלולי שנת השירות וההיפרדות התקציבית מהתנועה הקיבוצית, נקלעו התנועות למצב בו הן צריכות למצוא דרכים למימון מסלולי שנת השירות. לשם כך הן פנו באמצעות מועצת תנועת הנוער לשר האוצר דאז, אברהם בייגה שוחט, בבקשה להשוות את תנאי מתנדבי שנת השירות לתנאי בנות השירות הלאומי. בעקבות הפנייה הוקמה ועדה משותפת לאגף התקציבים במשרד האוצר ולתנועות הנוער. שר האוצר קיבל את המלצות הוועדה, וכתוצאה מכך הסכים משרד האוצר לתקצב את מתנדבי שנת השירות בהיקף של 75% מתנאי התמיכה בבנות השירות הלאומי. החלטה זו הובילה לשינוי חלוקת התקציב אשר הוקצה לתנועות הנוער, ולהגדלה משמעותית של הנתח היחסי המיועד לתקצוב שנות השירות. ההחלטה נכנסה לתוקף רק מאוחר באותה שנה, לאחר הבחירות, באישורו של שר האוצר הנכנס סילבן שלום.

על בסיס הנתונים ברוח הוועדה לבדיקת מאפייני תנועות הנוער כבסיס למדיניות הקצאה (שפירא, 2003), בשנת 2001 עמד סעיף שנת השירות על קרוב לשליש מתקציב תנועות הנוער כולו, שהיה כ-66 מיליון שקלים.

לאורך השנים, תקציב התנועות והחלק היחסי של שנת השירות נשארו אחידים. חלוקת התקציב בין התנועות הושפעה מגודלן של התנועות ומספר המשתתפים בהן, חניכים, מדריכים, מתנדבי שנת השירות ומסלולי הנח"ל. חלוקה זו היוותה מקור למתחים רבים בין

התנועות, שכן הגדלת מכסת המתנדבים והפעילות בתנועה אחת משמעתה הגדלת התקציב לתנועה זו, אך הקטנת התקציב בתנועות האחרות. בנוסף, שיטת התקציב שהייתה נהוגה יצרה הבדלה בין שלוש התנועות הגדולות (הצופים, הנוער העובד והלומד ובני עקיבא), לשאר התנועות, שהיו קטנות יחסית בגודלן, והקשתה על הפעילות של התנועות הקטנות.

לאור מתחים אלה החלה להתגבש בתנועות הנוער ההבנה כי קיימת בעייתיות רבה בשיטת התקצוב של שנת השירות ביחס לתקצוב התנועה, וכי יש להפריד את תקנת התקצוב לשנת השירות מתקנת התקצוב הכללית של תנועות הנוער. הבנה זו נתמכה בהמלצות ועדת שפירא (2003), אשר המליצה על הקמת ועדה לבדיקת נושא שנת השירות לעומקו, לצורך החלטה על דרכי הקצאת הכספים ויצירת מודל עבודה מתאים. בנוסף, הומלץ להמשיך לתקצב את שנת השירות באופן קבוע, בסכום שיהיה כ-16% מהיקף התקנה כולה (לעומת קרוב ל-33% קודם לכן) ולוודא שכספים אלה אכן מיועדים לפעילות שנת השירות ולא לפעילות תנועתית אחרת. הוועדה התייחסה גם להיבטי תוכן הנוגעים לשנת השירות, בהם יצירת המשכיות בגרעינים המשתתפים, מגורים של הש"ינים במקומות בהם הם פועלים לשם התערות בקהילה, וכן בחירה של יעדי שנת השירות כך שיענו על צרכי החברה, צרכי הגופים המעורבים (קרי: התנועה, הרשות, היישוב) וצרכי המתנדב. שלושה מעגלים אלה והשפעת שנת השירות על כל אחד מהם ייבחנו בהרחבה בפרק הדיון.

בעקבות מהלכים אלה הופרדה בשנת 2005 תקנת התמיכה בשנות השירות מתקנת התמיכה בתנועות הנוער. תקנה זו נקראה "סיוע ותמיכה באחזקת מתנדבי שנת שירות והפעלתם" (תקנה תקציבית מספר 15-14-24) והייתה חלק מתקנת "מבחינים לצורך תמיכה של משרד החינוך התרבות והספורט במוסדות ציבור".

בפתיח התקנה הוגדרה מהותה ומטרתה:

המשרד (חינוך ותרבות) מעוניין לסייע למוסדות ציבור שעומדים בתנאי הסף, באחזקה והפעלה של מערך מתנדבי שנת שירות, מתוך הכרה בחשיבות הפעילות ההתנדבותית ותרומתה לקהילה, ומתוך מגמה לעודד נוער לשירות התנדבותי למען הקהילה והמדינה, והכל אם משרד הביטחון אישר למתנדבים את דחיית הגיוס לצבא ההגנה לישראל לצורך שנת השירות והמשרד אישר את משימות הגרעינים (כהגדרתם בתקנה). מטרת התמיכה לעודד את קיומה של פעילות התנדבותית חינוכית, ערכית, חברתית וקהילתית של בוגרי כיתות י"ב, כחלק מרצונם לתרום למדינה ולקהילה, נוסף על מילוי חובתם במסגרת השירות הצבאי או הלאומי. (תקנת שנת השירות, 2005).

הפרדת תקנת התמיכה בשנת השירות מהתקצוב הכללי של תנועות הנוער היוותה נקודת תפנית בנושא שנת השירות בארץ, מהסיבה הפשוטה שהיא הגדירה קריטריונים ברורים לאפשרות להוצאת מתנדבים לשנת שירות (בתקנה: "תנאי סף"). הקריטריונים היו שווים לכולם, תנועות נוער או ארגון אחר. בפועל, מאותה נקודה יכול היה כל ארגון חינוכי או ארגון חברתי אשר עומד בתנאי התקנה להיות "גוף משלח", המוציא מתנדבים לשנת שירות. מה שהיה תקף עד לאותה נקודה לתנועות הנוער בלבד הפך לרלוונטי ואפשרי עבור גופים כמו ארגוני נוער, עמותות חינוכיות וארגונים חברתיים נוספים. שנת השירות, שהייתה עד אז נחלתן הבלעדית של תנועות הנוער והתנועה הקיבוצית, נפתחה לכולם.

בשנים שחלפו מכניסתה לתוקף של התקנה ועד היום נוספו גופים משלחים רבים, הנתמכים על ידי משרד החינוך. כך בשנת 2005 נכללו בתקנת שנת השירות שמונה גופים משלחים, כולם נמנים על תנועות הנוער, ובשנת 2020 מספר הגופים המשלחים הוא עשרים ושניים. בין הגופים המשלחים ארגוני נוער ועמותות ממגוון הקשת החברתית, בהם ארגון הנוער איגי, עמותת אחרי,

עמותת אתגרים, תנועת תרבות, החברה להגנת הטבע, חוגי סיירות, תנועת הנוער המסורתי – נעם, תנועת כנפיים של קרמבו, עמותת מרכז מעשה ובינה – התנועה ליהדות חברתית. בנוסף לגופים המשלחים הנתמכים על ידי משרד החינוך יש גופים נוספים אשר מוכרים על ידי האגף הביטחוני-חברתי במשרד הביטחון כגופים משלחים אך אינם נתמכים במסגרת התקנה, כמו התנועה הקיבוצית ומד"א. ההכרה בגופים המשלחים היא בסמכות האגף הביטחוני-חברתי במשרד הביטחון. ההכרה הראשונית ניתנת לתקופת ניסיון של שלוש שנים, ולאחר תקופה זו הארגון יכול לקבל הכרה כגוף משלח קבוע.

להפדרת תקנת שנת השירות מתנועות הנוער הייתה השפעה לא רק מחוץ לתנועות, אלא גם בתוכן. מנקודה זו והלאה נהנו תנועות נוער מתקציב שנת השירות רק אם אכן היה להן מסלול שנת שירות פעיל. תנועות נוער שעדיין לא מיסדו מסלול של שנת שירות, האיצו תהליכי פתיחה ומיסוד של מסלול זה.

לצד השינוי במספר הגופים המשלחים וצמיחתם של מסלולי שנת שירות נוספים היו לתקנת שנת השירות השלכות משמעותיות נוספות. מה שהיה עד אותה נקודה באחריות ובפיקוח עצמי של תנועות הנוער הפך להיות מובנה, מונחה ומבוקר על ידי הגופים התומכים בשנת השירות: משרד החינוך ומשרד הביטחון, על פי המוגדר בתקנה. תקנת שנת השירות הגדירה נהלים הנוגעים למספר תחומים: איתור ומיון המתנדבים, אופי המשימות והיקף שעות ההתנדבות, הכשרת מתנדבים לפני היציאה לשנת השירות ובמהלכה, ליווי מתנדבים במהלך שנת השירות והשתתפות בהוצאות אחזקה של המתנדבים.

היבט נוסף ומהותי אותו הגדירה התקנה הוא תחומי העיסוק של המתנדבים ומחויבותם להמשך שירות צבאי או לאומי. בנוסף הוגדר כי על המתנדב לעסוק רק בהתנדבות ולא בפעילות אחרת. כך נכתב בתקנה:

מתנדב בשנת שירות יקדיש את זמנו לטובת ההתנדבות ולא יעסוק בתקופת שנת השירות בכל עיסוק אחר כגון עבודה בשכר אצל צדדים שלישיים או לימודים במוסד אקדמאי או כל מוסד חינוכי אחר... המתנדב יצהיר על מחויבותו להתגייס לצבא ההגנה לישראל או לשרת בשירות לאומי עם תום ההתנדבות בשנת השירות. (תקנת שנת השירות, 2005).

התקנה הגדירה כי על מתנדב בשנת שירות לעסוק בשני תחומים לפחות מהתחומים הבאים: חינוך והדרכה בלתי-פורמלית במסגרת פעילותו הישירה של מוסד הציבור; חינוך והדרכה בלתי-פורמלית במוסדות הקהילה; הדרכת נוער חריג ובסיכון וקליטת עלייה; סיוע לימודי והדרכה בבתי ספר; פרויקטים קהילתיים; עיסוק חינוכי אחר (באישור המנהל).

נראה כי תחומי הפעילות החינוכית במסגרת שנות השירות בתנועות הנוער בשנים שקדמו לתקנה, הם אלה שהתוו את הדרך לתחומי ההתנדבות היום, ולמעשה הגדירו את מהותה וטיבה של תרומה לקהילה, לחברה ולמדינה.

אחריות ופיקוח בין-משרדי על שנת השירות
שנת שירות מהווה פרויקט לאומי, אשר שותפים לקיומו, אחזקתו וניהולו שלושה גורמים מרכזיים: האגף הביטחוני-חברתי במשרד הביטחון, משרד החינוך, והגופים המשלחים לשנות שירות.

האגף הביטחוני-חברתי במשרד הביטחון. הוקם עם הקמת המדינה, במטרה לשמש קשר בין הצבא, תנועות הנוער, הנח"ל והתנועות ההתיישבותיות. הוקם כאגף הנוער והנח"ל, ולימים שונה שמו. האגף ממונה על תחום הכנה לצה"ל (לרבות הגדנ"ע), מסלולי הנח"ל, המכינות הקדם-צבאיות ושנת השירות, וכן על מסלולי גיוס ייחודיים (למשל מסלולים תורניים, נח"ל חרדי, מתגייסי חו"ל).

פעילות האגף בתחום שנת השירות והמכירות מתבצעת על פי סעיף 36 בחוק שירות הביטחון, סעיף דחיית שירות (חוק שירות הביטחון, 1986). סעיף זה מאשר למשרד הביטחון לדחות את השירות הצבאי, בהתאם לתנאים של המשרד. בכל שנה מחליט משרד הביטחון יחד עם צה"ל על מספר המכסות לדחיית שירות. לאחר קביעת המכסות מתבצעת הקצאה לשנות שירות ולמכניות קדם-צבאיות. האגף פועל גם בנושאי תקצוב המכסות של דחיית הגיוס, אישור גופים משלחים ובקרה על המשימות בשנת השירות, על פי אישורן על ידי משרד החינוך, בהתאם לתקנה.

מינהל חברה ונוער. אגף שהוקם ופעל עד שנת 2020 כאגף של משרד החינוך. בשנת 2020 עבר ברובו למשרד להשכלה גבוהה והחינוך המשלים. על פי אתר האינטרנט של המינהל, האגף אמון על חינוך ערכי במערכת החינוך, חיבור אזרחי ישראל למורשת, תרבות, ציונות וארץ ישראל, חינוך לערכי הדמוקרטיה, חינוך למנהיגות ולמעורבות חברתית, תרומה לחברה ולסביבה. במסגרת זאת אמון מינהל חברה ונוער על תוכניות החינוך הבלתי-פורמלי, חינוך ערכי בבתי הספר, מועצות תלמידים ונוער, מסעות לפולין, טיולים במערכת החינוך, הכנה לשירות צבאי, התנדבות במסגרת דחיית שירות: שנת שירות, מכניות וכפרי סטודנטים, ועוד. (אתר מינהל חברה ונוער).

באשר לתחום שנת השירות, המינהל אחראי על אישור קבלת התמיכה של הגופים המשלחים על פי תקנת התמיכה, אישור תיקי המשימה של מסלולי שנת השירות, בקרה ופיקוח על שנת השירות במסגרת הגופים הנתמכים.

הגופים המשלחים. מוסדות ציבור וארגונים חינוכיים וחברתיים, אשר הוכרו על ידי האגף הביטחוני-חברתי במשרד הביטחון כגופים שמפעילים ומלווים מתנדבים הדוחים את גיוסם לצה"ל. הגופים המשלחים אחראים על איתור, מיון וגיוס המתנדבים, הכשרה

וליווי לפני השנה ובמהלכה, ריכוז הפעילות ההתנדבותית והנחיה, והשתתפות בהוצאת אחזקה של המתנדבים (מגורים, כלכלה, ביטוח, נסיעות).

מרבית הגופים המשלחים נתמכים על ידי משרד החינוך במסגרת תקנת התמיכה (תנועות הנוער וארגוני נוער). בנוסף לגופים אלה, ישנם גופים משלחים המוכרים על ידי משרד הביטחון אך לא נהנים מתמיכת משרד החינוך. בין גופים אלה נכללים מד"א, אות הנוער הבינלאומי, עמותת אתגרים והתנועה הקיבוצית. על אף שהתנועה הקיבוצית אינה נתמכת במסגרת תקנת התמיכה היא מהווה גורם משמעותי בשדה שנות השירות. כפי שתואר קודם לכן, מסלולי שנת השירות המוצעים למתנדבים במסגרת התנועה הקיבוצית הם רבים ומגוונים ומהווים תחרות אל מול שנות השירות בתנועות הנוער.

נוהל ההכרה והתמיכה במסלולי שנת השירות בתנועות הנוער ובארגונים השונים מתבצע בכל שנה. במסגרת זאת מאשר משרד החינוך את מספר המסלולים, את מספר המתנדבים ואת המשימות. בעבר היה אישור המשימות באחריות האגף הביטחוני-חברתי במשרד הביטחון, ולפני מספר שנים עברה האחריות במלואה למשרד החינוך.

לדברי חגי הרצל, מנהל תחום שנת השירות באגף הביטחוני-חברתי במשרד הביטחון, המשרד היום מהווה רגולטור, על מנת לאפשר לקיים את מפעל שנת השירות, אך אינו אחראי על המתנדבים במהלך שנת ההתנדבות וטרם הגעתם לשירות הצבאי. נושא האחריות על מתנדבי שנת השירות היווה לאורך שנים תחום "אפור", והאחריות התחלקה בין הגופים כאשר לא הוחלט באופן ברור מי אחראי עליהם. בעקבות תהליכים ואירועים שקרו, בראשם האסון בנחל צפית (עשרה בני נוער ממשתתפי טיול מטעם מכינה נהרגו כשנקלעו לשיטפון בנחל בדרום, אפריל 2018), פעל משרד הביטחון להסיר מעליו את האחריות על המתנדבים וכיום האחריות המלאה עליהם היא של הגופים המשלחים. (חגי הרצל, 2020).

לדברי אילן גזית, יו"ר ועדת שנת השירות במועצת תנועות הנוער, אסון צפית האיר והציף את סוגיית האחריות, ומשפיע על התנהלות המשרדים עד היום. לאור כך, הפיקוח והרגולציה ממשרד החינוך חשובים מאוד ותנועות הנוער מעורדות תהליכים אלה. (אילן גזית, 2020).

על אף הליך האישור של תיקי המשימה על ידי משרד החינוך, עדיין קיימת עצמאות רבה לגופים המשלחים בבחירה של מקומות ההתנדבות, אופי המשימות, המינון והחלוקה שלהן. תנועות הנוער בוחרות מדי שנה לעסוק במשימות לאומיות מגוונות, הנובעות מצרכי התנועות, האוכלוסיות והקהילות בהן פועלות הקומונות, ועל בסיס נושאים חברתיים. כל תנועה בוחרת את המשימות שלה, לפי ערכי התנועה וצרכיה. לאורך השנים נוצר לא אחת מתח סביב סוגיה זו, במקרים בהם משרד החינוך רצה להשפיע על משימות ההתנדבות שלא לרוחן של התנועות. בפועל, מכיוון שמדובר בתקנת תמיכה ולא בפעולה שמפעיל משרד החינוך עצמו, יש לו השפעה מסוימת על המשימות אך ההחלטה, הביצוע והניהול בידי התנועות עצמן.

בשנת 2015 הוקמה במועצת תנועת הנוער "ועדת שנת השירות", המאגדת את נציגי הגופים המשלחים ונציגים ממשרד החינוך. בראש הוועדה עומד אילן גזית, יו"ר תנועת המחנות העולים. הוועדה קמה לאור השינויים שהיו בשדה שנות השירות, ומתוך רצון להסדיר את התקנה ואת חלוקת התקציב (שינויים שנבעו גם בעקבות התקנה וגם בעקבות התרחבות שנת השירות דרך התנועה הקיבוצית, שאינה פועלת במסגרת התקנה). דרישת הוועדה הייתה להשוות את התקציב של מתנדב שנת שירות לתקציב של משתתפי המכינות הקדם-צבאיות, אשר היה כמעט כפול ממנו. דרישה זו טרם התקבלה.

בשנתיים הראשונות ליוותה הוועדה את המאבק התקציבי

סביב שנת השירות, בהמשך עסקה בטיפול בנושא מניעת אובדנות בתנועות הנוער והארגונים, וחיבור הנושא לגילאי 18-19 ותקופת שנת השירות. במסגרת זאת עוברים מתנדבי שנת השירות הכשרה של "שומרי סף" בנושא אובדנות, הכשרה המיועדת לאנשי טיפול או חינוך. כן עוסקת הוועדה בנושאים רוחביים נוספים הקשורים לשנת השירות בתנועות ובארגוני הנוער. בשנה האחרונה היא עסקה בשינויים המספריים בהיענות חניכי תנועות הנוער לשנת השירות במסגרת התנועות.

בשונה מוועדות אחרות במועצת תנועות הנוער, הייתה זו הוועדה הראשונה שפנתה גם לארגונים שאינם חברים במועצה. בשנתיים הראשונות של הפעילות כללה הוועדה את מרבית הגופים שמוציאים שנת שירות, והיום חברים בה בעיקר הארגונים החברים במת"ן, תנועות הנוער ומספר ארגוני נוער.

שינויים בתקנת התמיכה לשנת שירות

בין השנים 2005 ל-2015 גדל בהתמדה מספר המתנדבים לשנת שירות, והתקציב המוקצה לכך בתקנה נשאר זהה. לאורך השנים התחלק התקציב בין הגופים המשלחים על פי מספר המתנדבים ועל פי הפעילות.

בשנת 2017 עודכנה תקנת התמיכה בשנת השירות. השינויים המהותיים בתקנה המעודכנת נגעו למספר היבטים:

1. מספר המתנדבים והקבוצות (קומונות) בכל ארגון – בתקנה משנת 2005 נדרש כי קומונה תורכב מ-5 מתנדבים לפחות, יהיו לכל הפחות 20 מתנדבים ב-4 קומונות שונות, ביישובים שונים, כאשר שניים מהם לפחות בצפון או בדרום הארץ. בתקנה משנת 2017 עודכנו המספרים ל-74 מתנדבים לפחות, הפועלים ב-6 קומונות.
2. תפקיד רכז הקומונות, שעות הליווי וההכשרה – בתקנה משנת 2005 נדרש רכז בשליש משרה ובתקנה משנת 2017

רכז במשרה מלאה, המלווה את כל הקומונות של הארגון. בנוסף, הוגדר תפקיד מלווה קומונה לכל קבוצה, ושעות עבודה (8 שעות בשבוע, ליווי בתדירות של אחת לשבוע לפחות).

3. הכשרת מתנדבים – הארכת משך ההכשרה בשנה הקודמת לשנת השירות, 6 חודשים בשנת 2005 ו-12 חודשים ב-2017. הפחתת ימי ההכשרה בכניסה לתפקיד (ב-2005 14 ימי הכשרה וב-2017 כ-6 ימי הכשרה).

4. היקף שעות ההתנדבות – הרחבת שעות ההתנדבות הנדרשות (40 שעות בשבוע לפחות ב-2005, ו-52 שעות בשבוע לפחות ב-2017)

5. ניהול הגשת בקשה לתמיכה – שינוי מועד הגשת הבקשה (6 חודשים לפני שנת השירות ב-2005 ו-3 חודשים ב-2017), הוספת דרישה להגשת "תיק משימה" הכולל את התוכנית החינוכית ואת תוכנית ההתנדבות של הקומונה.

השינויים בתקנת התמיכה מעידים על התמסדות והתרחבות של מסלולי שנת השירות בתנועות השונות, על עלייה במספרי המתנדבים וכן על הרחבת הנדרש מהם בשנת ההתנדבות ובמהלך ההכשרה אליה.

שנת שירות בישראל 2020 – תמונת מצב

שנת השירות בתנועות הנוער איבדה מהייחודיות שאפיינה אותה בעשורים הראשונים לקיומה, משנות השבעים במאה העשרים ועד תחילת המאה ה-21. היום, בפני הצעירים הבוחרים לדחות את השירות הצבאי בשנה עומדות אפשרויות רבות.

הצעירים, מסיימי י"ב, מכנים היום את שדה השירות כ"שוק". תחת המילה שוק הם מכלילים את התחרות בין הגופים

השונים והמסלולים השונים, את שנת המיונים המתבצעת במהלך כיתה י"ב, את ההיררכיה הקיימת בין המסלולים והמקומות השונים ואת הקושי הנפשי הכרוך בקבלת ההחלטה.

האפשרות להתנדבות במסגרת דחיית שירות מורכבת כיום מכמה שחקנים מרכזיים: שנת שירות בתנועות הנוער, שנת שירות בארגוני נוער, שנת שירות בעמותות חינוכיות ושנת שירות בתנועה הקיבוצית.

שנת שירות בתנועות הנוער – שמונה תנועות נוער מפעילות מסלולי שנת שירות: הצופים, הנוער העובד והלומד, המחנות העולים, השומר הצעיר, בני עקיבא, הנוער הלאומי-בית"ר, המכבי הצעיר והאיחוד החקלאי. כל אחת מהן מפעילה מסלולי שנת שירות ברוח התנועה ולאור ערכיה. מסלולי שנת השירות משלבים פעילות תנועתית ופעילות קהילתית. ברוב המוחלט של התנועות פתוחים מסלולי שנת השירות לבוגרי התנועה ולכאלו שלא התחנכו בתנועה.

שנת שירות בארגוני נוער – ארגוני נוער מגוונים המפעילים מסלול שנת שירות, ברוח ערכי הארגון. במובנים רבים דומות שנות השירות בארגוני הנוער לשנות השירות בתנועות הנוער, מבחינת ארגון הקבוצות והקומונות, המשימות ההתנדבותיות, הליווי וההדרכה. בין ארגוני הנוער המפעילים שנות שירות: ארגון הנוער איגי, תנועת תרבות, ותנועת הנוער המסורתי – נעם.

שנת שירות בעמותות חינוכיות – עמותות חינוכיות המפעילות מסלול שנת שירות, ברוח ערכי העמותה. גם במקרים אלה, בחלק מההיבטים דומה שנת השירות בעמותות אלה לשנת שירות בארגוני הנוער ובתנועות הנוער, ובחלק שונה מהן. בין עמותות אלה: עמותת אחרי, עמותת אתגרים, החברה להגנת הטבע, חוגי סיירות, תנועת

כנפיים של קרמבו, עמותת מרכז מעשה, עמותת אתגרים ובינה – התנועה ליהדות חברתית.

שנת שירות בתנועה הקיבוצית – התנדבות במסלולים מגוונים במסגרת קבוצתית בתחומים של חיזוק התיישבות בפריפריה, עבודה חינוכית בכפרי נוער, עבודה עם אנשים בעלי צרכים מיוחדים, והדרכה בגופים ירוקים. התנועה הקיבוצית מפעילה כ-105 מסגרות שונות לשנת שירות.

לצד אלה, פועלות במסגרת האפשרויות לדחיית שירות גם המכינות הקדם-צבאיות השנתיות והמכינות החצי-שנתיות. המכינות אינן מהוות מסלולי שנת שירות, אך מעצם קיומן מהוות שחקן נוסף ומשמעותי בשדה זה.

מכינות קדם-צבאיות שנתיות – שנת לימודים והכנה לשירות מלא ומשמעותי בצה"ל, טיפוח מנהיגות צעירה, העשרה, חינוך לאחריות, מעורבות ושליחות חברתית לאומית, בתחומי ביטחון, חברה וחינוך. החניכים עוסקים בפעילות חינוכית-ערכית, יהודית וציונית. המכינות נמצאות בכל הארץ (הצפונית ביותר במעיין ברוך והדרומית ביותר בחצבה). חלק מהמכינות הינן מכינות דתיות, חלק חילוניות וחלק מעורבות. המכינות נמצאות בקיבוצים, במושבים או בערים. מרבית הזמן של החניכים מוקדש ללמידה והעשרה וכ-20% מהזמן מוקדש לפעילות התנדבותית.

מכינת קדם-צבאיות חצי-שנתיות – בשנים האחרונות נפתח במסגרת המכינות הקדם-צבאיות מסלול חדש, מכינות "אופק". אלה הן מכינות חצי-שנתיות, המאפשרות לחניכים שאינם יכולים להתחייב לשנה שלמה להשתתף בפעילות המכינות לתקופה קצרה יותר. (בין אלה חניכים מהפריפריה החברתית גאוגרפית, חניכים שמעוניינים להתגייס במועד שנקבע להם ועוד).

במסגרת מחקר זה לא עלה בידינו להשיג נתונים מספריים מדויקים על התפלגות המתנדבים למסגרות השונות לפי שנים. על פי דיווחי הגורמים שרואיינו במסגרת מחקר זה להלן אומדן התפלגות המתנדבים לשנת שירות ומכינות, נכון לשנים 2019–2020: מתוך כ-6,500 דחיות שירות שאושרו, כ-3,500 התנדבו בשנות שירות במסגרות השונות, מתוכם כ-1,300 בתנועות הנוער. שאר המתנדבים הגיעו לארגוני הנוער, עמותות חינוכיות, שנות שירות בתנועה הקיבוצית ומתגייסים לנח"ל. בשני מסלולי המכינות הקדם-צבאיות (שנתיות וחצי-שנתיות) פעלו בשנים אלו כ-3,700 חניכים.

הגורמים המשפיעים על הצטרפות לשנת שירות בתנועות הנוער ההחלטה לדחות את השירות הצבאי בשנה ולהצטרף למסגרת התנדבותית מושפעת מגורמים רבים. מעבר לשיקולים אישיים, האפשרות ליציאה לשנת שירות מושפעת בראש ובראשונה מהיקף מכסות דחיית השירות כנקבע על ידי משרד הביטחון. המכסה נקבעת בכל שנה מחדש, ומהווה מסגרת לאפשרות ליציאה לשנת שירות בכל המסגרות, כולל בתנועות הנוער. בעשור האחרון גדלה מכסת ההקצאות לדחיית שירות, לאור ההרחבה של מסלולי שנת השירות והמכינות הקדם-צבאיות. על פי נתוני מרכז המידע והמחקר של הכנסת, נכון לשנת 2015 עמד הגידול במכסות על כ-7% בממוצע לשנה (אבגר, 2015).

גורמים נוספים המשפיעים על ההחלטה הם המסלולים הרבים והמגוונים המוצעים למסיימי י"ב כאפשרות לשנת שירות או לשנת לימודים. עומדות בפניהם אפשרויות רבות ומגוונות שלכל אחת מהן יתרונות וחסרונות, וכן התאמה להעדפות אישיות.

במהלך שנת י"ב מתקיימים בתיכונים ובמועצות מקומיות ירידי שנת שירות, אליהם מגיעים הגופים המשלחים על מנת להציג ו"לשווק" את שנת השירות שלהם, לגייס מתנדבים למסלולים. בנוסף, יכולים הצעירים לאתר מידע על כל המסלולים באתר

מינהל חברה ונוער במשרד החינוך, באתרי האינטרנט של הגופים המשלחים, באתר האינטרנט "שינשינים" המרכז את כל מסלולי שנת השירות ובקבוצת פייסבוק "שעת השין-שין", קבוצה ייעודית לנושא זה.

בכל הגופים המשלחים מתקיימים מיונים לשנת השירות, דבר שמצביע בין היתר על ביקוש גבוה מההיצע, יותר מתנדבים רוצים להיות בשנת שירות מהסך שהמסגרות יכולות לקבל. את האווירה במיונים לשנות השירות תיארה אחת הש"שיננים:

כל האווירה של י"א-י"ב היא אווירת מיונים ולחץ, מי הולך להיות הכי מובחר. יש שנת שירות בתנועה ויש את המסלולים של התק"מ, רציתי ללכת לשם, הייתה אווירת מיונים ובירוקרטיה, והתאכזבתי מהאווירה שם, אמרתי שהתנועה זה מקום שאני מכירה ויודעת ורוצה להיות שם. אין מיונים, אם אתה רוצה, אתה בא. המיונים בדברים אחרים היו נוראיים, מאוד אינטנסיביים. זה ממש עצבן אותי שאני צריכה להוכיח את עצמי לאנשים שבכלל לא מכירים אותי. (קומונרית בחוות הכשרה, הנוער העובד והלומד, 2020).

כמו בגופים האחרים, גם בתנועת הנוער מתקיימים מיונים. בכמה תנועות המיונים מתבצעים כחלק מתהליך ההכשרה לשנת השירות, באחרות מתבצעים המיונים לשם מיצוב שנת השירות כיוקרתית. לעיתים מטרת המיונים לבדוק את התאמתם של המועמדים הרבים למשימות, וחלק מטרתם התאמת מספר המתנדבים למכסות הקיימות.

סוגיית המיונים לשנת השירות לא מוסכמת בצורה שווה בין התנועות, וכל תנועה מתייחסת אליה באופן שונה. שיטת המיון בכל תנועה מפורטת בפרק מסלולי שנת השירות.

על סוגיית המיונים אמר יו"ר ועדת שנת השירות במועצת תנועות הנוער:

המיונים לשנות השירות האחרות וגם אצלנו מתנהלים כמו שוק. בהרבה מקומות יש בחינה נקודתית מאוד להתאמה לשנת השירות וזה נעשה תוך התייחסות למאפיינים ספציפיים באישיות, וזה לא רציני. מבחינת המקומות שממיינים, ככל שאתה ממייך יותר אתה יותר נחשב, ויש תחרות רצינית בין הגופים על המתנדבים. אחת הסיבות שבאים פחות לתנועות זה כי עושים פחות מיונים, וזה פחות קשוח, הופך את זה להיות פחות יוקרתי. (אילן גזית, 2020).

במקרים בהם מספר המבקשים לצאת לשנת שירות עולה על כמות המכסות, משתמשות חלק מהתנועות במסלול הנח"ל כדרך עוקפת ליציאה לשנת השירות. זאת מכיוון שהגיוס למסלול הנח"ל אינו מותנה במכסות. במקרים אלה מתנות התנועות את היציאה לשנת שירות בהרשמה למסלול הנח"ל, כאשר שנת השירות היא הפרק הראשון במסלול. כך מתאפשר ליותר צעירים להתנדב. במקרים בהם הש"שינים אינם מעוניינים להמשיך במסלול הנח"ל, הם יכולים לחתום ויתור במהלך שנת השירות.

הנח"ל מתמודד עם אחוז נשירה גבוה מאוד. בשנה האחרונה היו לנו 3,600 ש"שינים, שני שליש במסלול רגיל ושליש במסלול הנח"ל. מכיוון שאין מכסות בנח"ל, כולם יכולים ללכת, אז הרבה תנועות רושמות את כולם לנח"ל, וככה מגדילות את המכסות של שנת שירות. יש מתח בעניין הזה והצבא "כועס" כל שנה, כי יש נשירה והנוער לא יודע בוודאות לאן הוא נרשם, כאשר הוא חותם לשנת השירות. (חגי הרצל, 2020).

לאורך כל השנים, הצליחו תנועות הנוער למלא את המכסות למתנדבי שנת שירות שהוקצו להן על ידי משרד הביטחון. בשנים האחרונות חווים מסלולי שנת השירות בתנועות הנוער האטה וירידה במספר המתנדבים, אל מול עלייה במצטרפים למסלולי המכינות

הקדם-צבאיות וכן בוגרי תנועות הנוער אשר בוחרים להצטרף למסלולי שנת שירות שאינם במסגרת התנועות. חלק לא מבוטל של בוגרי תנועות הנוער, אשר התחנכו על ערכי התנועה ולחיי הגשמה, בוחרים במהלך כיתה י"ב לעזוב את הדרך התנועתית, להגשים ולפעול במסגרות אחרות. מגמה זו מטרידה את אנשי תנועות הנוער, ומעוררת שאלות בדבר דרך החינוך להגשמה, מבנה שנת השירות, המשימות החינוכיות המוצעות לבני הנוער, הרלוונטיות והאטרקטיביות שלהן עבור מסיימי י"ב ושאלות נוספות.

בניסיון להבין את מגמת הירידה ולתת מענה לשאלות אלה נערך בשנת 2020 מחקר על ידי ועדת שנת השירות במועצת תנועות הנוער (מחקר לבדיקת עמדות ותפיסות בקרב חניכי תנועות הנוער, 2020). במחקר פנו בשאלות אל חברי השכבה הבוגרת הנמצאים בשלבים שלפני ההחלטה להצטרף לשנת שירות (כיתות ט'-י'), חברי שכבה בוגרת הנמצאים בשלב ההחלטה אם להצטרף לשנת שירות ובאיזה מסלול לבחור (כיתות י"ב), כאלה שבחרו לצאת לשנת שירות במסגרת התנועות וכאלה שבחרו לצאת לשנת שירות במסגרות אחרות. כן נחקרו בוגרי שנות שירות בתנועות הנוער, במחקר נבדקו התפיסות והמניעים להחלטה ביחס לשנת שירות, יתרונות וחסרונות של שנת שירות בתנועות הנוער, המסלולים המועדפים להתנדבות ומועד קבלת ההחלטה.

המחקר נערך באמצעות סקר, שהתבצע על ידי שאלון עומק עליו ענו כ-850 משתתפים מתנועות שונות, מתוכם 550 ענו על השאלונים באופן מלא. בנוסף, נערכו 8 קבוצות מיקוד, בכל קבוצת מיקוד כ-10 משתתפים מתנועות שונות. מרבית המשתתפים במחקר הדריכו בתנועה או מילאו תפקידים אחרים, יותר משליש מהם מתנדבים גם במסגרות שמחוץ לתנועת הנוער. 40% מהמשתתפים העידו כי הם מכירים חבר או בן משפחה שיצא לשנת שירות בתנועה.

מתוך הנשאלים במחקר, כ-75% העידו שהם חושבים או בטוחים שיצאו למסלול שנת שירות או מכינה, מתוכם כ-57% בטוחים בכך. בקרב מסיימי י"ב כ-91% חושבים שילכו, בהם 87% בטוחים בכך. כ-15% מהנשאלים העידו שהם לא יוצאים למסלולי דחיית שירות, מתוכם 5% העידו כי שקלו שנת שירות בתנועה. המחקר העלה כי ההחלטה על יציאה לשנת שירות מתהווה אצל מרבית המשתתפים במהלך כיתה י"ב, בדגש על המחצית השנייה של השנה (55%). נתוני הסקר שנערך מצביעים על כך שמעל שליש ממסיימי י"ב בוחרים ללכת למכינות קדם-צבאיות, רבע בוחרים לצאת לשנת שירות מחוץ לתנועות, ופחות מרבע בוחרים לצאת לשנת שירות בתנועה. לאור ממצאי המחקר, שנת השירות בתנועה היא המסלול הכי פחות נחשב ומבוקש.

בשאלה העוסקת בגורמי ההחלטה, מובן כי לתהליך החינוכי לאורך שנות ההתחנכות בתנועה תפקיד מכריע, בעיקר לתהליך ההדרכה במהלך כיתות י"א-י"ב. בראש הגורמים תומכי ההחלטה נמצאים מרכיבים אישיותיים, בהם הרצון לתרום, הרצון לפיתוח עצמי והרצון להתנסות בחיים שונים. הגורם המכריע הבא הוא התנועה – החברים בתנועה, המדריך או המדריכה, המפגש עם שנת שירות ובווגרי שנת שירות, הסמינרים התנועתיים ותהליך המיון. גורם משמעותי הוא המפגש הבלתי אמצעי עם ש"שינים לאורך השנים, הדוגמה האישית הניתנת, ה"מודלינג" שרואים החניכים לאורך השנים. הרצון "להיות כמו הגרעינר שלי", "לחוות את אותן חוויות", "לתרום כמוהו", ו"להחזיר לתנועה את מה שקיבלתי", משחקים תפקיד חשוב בבחירה להצטרף לשנת שירות בתנועה, אל מול שנות שירות אחרות.

גורם מכריע נוסף הוא הסביבה והאינטראקציות החברתיות מחוץ לתנועה, במקום המגורים, עם המשפחה והחברים, ובעיקר היכרות עם בן משפחה שעשה מסלול דומה.

המחקר בדק גם את העדפויותיהם של בוגרי התנועות לתחומי העשייה. כ-32% מהנשאלים ציינו פעילות תנועתית בסניפים עם בני נוער וילדים בעדיפות ראשונה. אחריהם בפער ניכר התנדבות עם בני נוער בסיכון ומכינה קדם-צבאית (16%-17%) ואחריהם עבודה בפנימיות או עבודה חקלאית (פחות מ-10%).

בהשוואה בין שנות השירות בתנועה לשנות שירות מחוץ לתנועה או במכינות, עולה כי הבוגרים תופסים את היתרון המרכזי בשנת השירות התנועתית כקשר לתנועה ולדברים שהיא מייצגת. ההיגד הבולט ביותר היה "להיות חלק מהמשפחה של התנועה". יתרונות כמו היכולת לתרום ולהשפיע וההתפתחות האישית מופיעים גם במסלולים האחרים. חסרונות בשנת השירות התנועתית כמעט ולא נאמרו, החסרונות המעטים שצוינו הם חוסר בגיוון והחיים האינטנסיביים בקבוצה (דבר המתקשר גם לגורמים אישיותיים, מכיוון שלא לכל אדם מתאימים החיים הקבוצתיים השיתופיים). חסרונות שהופיעו במסלולים האחרים היו התמודדות עם ביורוקרטיה, חוסר ודאות לגבי הצפוי ותרומה מעטה (בהקשר למכינות הקדם-צבאיות).

מסיימי י"ב שבחרו להצטרף לשנות שירות בתנועות תיארו את מה שהשפיע על ההחלטה שלהם:

אז אני בחרתי לעשות את השנת שירות שלי בתנועת הנוער האיחוד החקלאי, ובעצם אני ידעתי שאני הולך לעשות את השנת שירות הזאתי לא עכשיו שהתקבלו ההחלטות אלא בתוך תוכי עוד הרבה לפני... אמרתי אולי אני אנסה לבדוק מקומות אחרים וכל פעם שכזה רק קצת בדקתי, כזה הרגשתי שזה לא נכון עבורי, שזה באמת המקום שאני אמור להיות בו, ולקחת כמה צעדים אחורה וחיכיתי לכנסים ובעצם לשלבי הכרעה. והבנתי בסופו של דבר מה שהכי הרבה השפיע עלי זה שהרגשתי

שאני מכיר את עצמי טוב, ידעתי שתנועת הנוער, במה שאני מאמין בו ומה שאני גדלתי, מה שהתנועה בעצם השרישה בי, זה מה שאני רוצה לתת לאחרים. (פ', יוצא לגרעין אחים בתנועת האיחוד החקלאי, קבוצת מיקוד בנים לפני שנת שירות, מחקר קר-פיר).

אני מכיתה ז' בתנועה, בנוער העובד, אבל רק בכיתה ט' אני התוודעתי לעובדה שיש קומונרים בקן. ובכיתה ט' היו, היה לי קומונר ממש, שהיה לי ממש משמעותי, והיה לי קשר איתו ממש טוב והוא ממש תרם לי ולקן, ומאז החלטתי שאני הולכת להיות קומונרית. בגלל זה גם בניגוד לחברים שלי אני לא התמיינתי לשום כאילו שנת שירות אחרת או למכינה, אני פשוט ידעתי שזה יהיה בתנועה, כי זה מה שרציתי. זה באמת כי אני מכירה את התנועה ואוהבת אותה ואוהבת את הקבוצה שלי, ועכשיו אנחנו גם כמעט שנה בתהליך גרעין אז הכרתי גם את הגרעין ואת המדריכים שלנו, ופשוט ידעתי. תמיד ידעתי שאני רוצה להיות קומונרית. (מ', יוצאת לחוות הכשרה הנוער העובד והלומד, קבוצת מיקוד בנות, 2020).

אצלי לפחות באזור שלי, גם בשכבה של הבית ספר וגם כאילו בכללי במודיעין, הרוב הולכים לעשות שנת שירות, זה משהו שהוא מאוד מקובל לעשות, וגם שני אחים שלי הגדולים, אחד היה במכינה, השנייה הייתה בשנת שירות, שככה עוד מאז שאני יחסית קטנה, שאני זוכרת את עצמי הולכת לטקסי סיום שלהם כזה, אז זה משהו שהיה תמיד קרוב אלי ותמיד הייתי מאוד מחוברת אליו. ידעתי שאני ארצה לעשות שנת שירות ולא להתגייס ישר, מאוד מוקדם. ואז זה היה כזה איזה שהיא התלבטות של איפה ומה מעניין אותי ומה אני יותר רוצה לעשות ומה לא, ובתנועה בהתחלה לא חשבתי שאני אעשה בתנועה, זאת הייתה אופציה בשבילי אבל זה לא היה העדיפות הראשונה, כי מה עכשיו אני אמשיך להיות עוד שנה בתנועה ואז אני לא מפתחת את עצמי ויוצאת מהאזור נוחות שהוא רק התנועה

שלי. אבל אני חושבת שגם זה שבתוך השכבה הבוגרת אז שכבות מעלי שהיו בשנת שירות והייתה להם חוויה מאוד טובה, אז הם באים ומספרים ומדברים וזה משהו שהוא כזה נראה זוהר כזה פתאום, לעשות שנת שירות בתנועה שלי. (נ', מצטרפת לשנת שירות בתנועת המכבי הצעיר, קבוצת מיקוד בנות, 2020).

לאילו שבחרו להצטרף למסלולי שנת השירות בתנועות הנוער קיים היצע רחב של משימות חברתיות, קהילתיות וחינוכיות, לצד אפשרות לחזק את הקשר והשייכות לתנועה ולבחון חיים שיתופיים בשילוב תרומה קהילתית, אם במסגרת קבוצות ההמשך בתנועה ואם במסגרת אחרת.

לסקירת המאפיינים הייחודיים של כל מסלול שנת שירות בתנועות הנוער השונות, החיבור לחזון ולערכי התנועה, והמשימות בהן עוסקים הש"שינים בכל אחד מהמסלולים, יוקדש הפרק הבא.